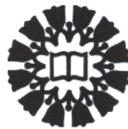

تاریخ هنر معماری ایران
در
دوره اسلامی

محمدیوسف کیانی

تهران

۱۳۹۷

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار مؤلف
۲	مقدمه
۷	فصل اول: ویژگیهای معماری ایران در دوره اسلامی کاربرد بناها (۷)، عناصر تشکیل دهنده معماری (۱۸)، روشهای ساخت و تزئین (۲۳)، مصالح ساختمانی (۲۵)
۳۹	فصل دوم: معماری ایران از صدر اسلام تا عصر سلجوقیان
۵۳	فصل سوم: معماری ایران از سلجوقیان تا پایان عصر تیموریان
۱۰۳	فصل چهارم: معماری ایران از صفویان تا دوران معاصر
۱۶۵	فصل پنجم: روند شکل‌گیری مجموعه بناهای مذهبی و غیر مذهبی
۲۱۷	گزیده اصطلاحات متداول معماری
۲۲۳	کتابشناسی گزیده

مقدمه

ظهور اسلام در آغاز قرن هفتم میلادی بنیاد بسیاری از کشورهای کهن و متمدن آن زمان را دگرگون ساخت و قدرت و نفوذ آن در ترکستان غربی و پنجاب از یک طرف و اسپانیا از طرف دیگر گسترش یافت. به این ترتیب با پیدایش تغییرات اساسی در سرزمینهای مذکور، هنر و تمدن کهن آسیا، شمال افریقا و حتی بخشی از اروپا دگرگون شد و شالوده هنرهای اسلامی که ترکیبی از هنر حکومت‌های مغلوب (مانند ساسانیان و حکومت بیزانس) با فرهنگ اسلامی بود شکل گرفت.

تشکل هنر اسلامی تقریباً با روی کار آمدن سلسله اموی در سال ۴۱ هجری مصادف بود و این امر با انتقال مرکز خلافت از مدینه به دمشق بی‌ارتباط نبود. تغییر مرکز حکومت، مسلمانان را مستقیماً با هنر بیگانه یعنی هنر ایران و روم آشنا کرد و از همین زمان بود که هنر دوره بنی‌امیه، که التقاطی از هنر سرزمینهای همجوار بود، راه تازه‌ای در پیش گرفت.

در دوره امویان در زمینه احداث بناهای مذهبی و غیر مذهبی فعالیت قابل توجهی صورت گرفت؛ از جمله می‌توان به بناهای قبة الصخره، مسجد جامع دمشق، قصر العمره و بالاخره کاخ المشتی اشاره کرد که از شاهکارهای معماری اوایل اسلام به حساب می‌آیند. این بناها تزیینات بسیار زیبایی همچون نقاشی، حجاری، موزاییک و گچبری دارند. در ۱۳۳ هجری قمری با آغاز حکومت عباسیان در عراق - پایتخت

سابق ساسانیان - یک شیوه هنری کاملاً ایرانی به وجود آمد و هنرهای مختلف این عصر با الهام از عناصر دوره ساسانیان شکل تازه‌ای به خود گرفت.

ایجاد شهر دایره‌ای شکل بغداد و مسجد سامره را می‌توان الهام گرفته از معماری شهر هاترا و معماری ساسانی دانست. در همین زمان سلسله‌های مستقل و ملی مانند طاهریان، صفاریان، سامانیان در ایران تأسیس گردید که در آفرینش هنرهای مختلف ستهای هنری گذشته ایران را تجدید کردند. در این دوران صنایع مختلف مانند سفال‌سازی، معماری و تزیینات آن درخشش تازه‌ای یافت؛ به نحوی که در دوره‌های بعد هنرمندان از آنها الهام گرفتند.

در نیمه اول قرن پنجم هجری در شرق ایران حکومت جدیدی به نام سلجوقیان روی کار آمد که حدود ۱۵۰ سال دوام یافت. این دوره یکی از درخشانترین دوره‌های ابداع و توسعه صنایع و هنرهای مختلف اسلامی است. در این دوره معماری و هنرهای وابسته به آن مانند آجرکاری و گچبری نیز با الهام از معماری عصر پیش از اسلام به شکوفایی رسید.

در اوایل قرن هفتم هجری، هجوم مغولان، بسیاری از کشورهای اسلامی از جمله ایران را به ویرانی کشید، ولی دیری نگذشت که مغولان فرهنگ و سنن ملل مغلوب را پذیرفتند و حتی حامی هنر و هنرمندان اسلامی شدند.

با تأسیس سلسله ایلخانیان در ایران بزودی مراکز حکومت آنان مانند تبریز، بغداد، سلطانیه و اصفهان، محل اجتماع هنرمندان شد و بناهای مذهبی و غیرمذهبی متعددی در قسمتهای مختلف ایران با تزیینات بسیار برجسته گچبری و آجرکاری بنا شد. در اواسط قرن هشتم هجری، حمله تیمور بار دیگر شهرها و مراکز اسلامی را به ویرانی کشید، ولی دوباره شهرها آباد شد و سمرقند و بخارا پایتخت تیموریان گردید و با بناهای متعدد مذهبی و غیرمذهبی آراسته شد. در تزیینات این بناها از کاشیکاری معرق، که بهترین نمونه کاشیکاری است، استفاده شده است. در اوایل قرن دهم هجری صفویان در ایران به حکومت رسیدند و به ترتیب شهرهای تبریز، قزوین و اصفهان را به پایتختی برگزیدند. در این زمان هنرهای مختلف بویژه معماری شکوه و زیبایی خاصی یافت و بناهای

مختلف این دوره با تزیینات متنوع کاشیکاری - که بتدریج جایگزین آجرکاری و گچکاری دوره‌های قبل گردیده بود - آراسته شد. از قرن چهاردهم هجری به بعد، معماری و تزیینات به شیوه دوره‌های قبل ادامه نیافت و تزیینات جدید جایگزین هنر معماری سنتی گردید.

فصل اول

ویژگیهای معماری ایران در دوره اسلامی

برخی از محققان نظیر پروفیسور ویلبر^۱ معتقدند که اجرای هر طرح معماری به سه عنصر اجتماعی بستگی دارد. اول جامعه‌ای که به آن طرح نیازمند است؛ دوم شخص یا اشخاصی که از اجرای طرح حمایت می‌کنند و هزینه مالی آن را متعهد می‌شوند؛ سوم معمار یا استادکارانی که طرح را اجرا می‌کنند. جذابیت تحقیق و مطالعه معماری ایران در این است که دریا بیم چگونه این عوامل سه گانه بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و سرانجام به احداث بنایی منجر می‌شوند.

کاربرد بناها

مطالعه درباره معماری ایران، نشان‌دهنده چگونگی گسترش آن در طی پانزده قرن گذشته است. در هر دوره بناهایی با ویژگیهای گوناگون در روستاها، شهرها، جاده‌های کاروانی، مناطق کویری، گذرگاههای کوهستانی و شهرهای ساحلی ایجاد گردیده که کاربردهای متفاوت داشته‌اند.

1. Wilber

در نقشه مساجد، از قرن چهارم هجری دگرگونیهایی به وجود آمد و براساس آن، مساجد متفاوت در شهرها احداث شد. مهمترین نقشههایی که در مساجد به کار گرفته شده، شامل یک ایوانی، دو ایوانی، چهار ایوانی، و ترکیب چهارطاق و ایوان بوده که معماران دوره اسلامی آنها را از شیوه‌های معماری عهد اشکانی و ساسانی اقتباس کرده‌اند (تصویر ۲-۱). مثلاً نقشه چهار ایوانی - در ساخت بسیاری از بناها - الهام گرفته از نقشه کاخ آشور، متعلق به زمان اشکانیان است (نقشه ۳-۱).

معماران دوره اسلامی مسجد را به شیوه‌های گوناگون می‌آراستند. در هر دوره یکی از عناصر تزینتی در آراستن مساجد متداول بوده است؛ برای مثال در عهد سلجوقیان آجرکاری، در عهد ایلخانیان گچبری و در عهد تیموریان و صفویان کاشیکاری رواج بیشتری داشته است و در مواردی نیز تزینات آجرکاری، گچبری و کاشیکاری با هم به کار گرفته می‌شد (تصویر ۴-۱ و ۵-۱).

مدارس^۱

در صدر اسلام تدریس علوم مذهبی در مساجد انجام می‌شد. بتدریج با توسعه علوم اسلامی، فضای آموزشی از مساجد جداگشت. در قرن پنجم هجری (همزمان با حکومت سلجوقیان) به تشویق خواجه نظام‌الملک، مدارس متعددی در شهرهای معروف اسلامی مانند بغداد، ری، نیشابور و جرجان ساخته شد. بعدها نقشه چهار ایوانی، که مورد توجه معماران قرار گرفت، برای فضاهای آموزشی طرحی متعارف شد. در اطراف ایوانها، حجره‌هایی به صورت یک یا دو طبقه برای استفاده و اقامت شبانه‌روزی دانشجویان و طلاب علوم دینی ساخته شد. غیر از ساعات تدریس، از مدارس به عنوان مسجد نیز استفاده می‌کردند. مدارس نیز همانند مساجد با آجرکاری، گچبری و کاشیکاری تزین می‌شد (مانند مدارس گیائیه، چهار باغ و مطهری).

اهمیت معماری اسلامی وقتی آشکار می‌شود، که بدانیم در ساخته‌های این دوره به کاربرد مادی و معنوی بناها - که از مهمترین ویژگیهای آن است - توجه شده است. برای دریافتن اهمیت این ویژگیها در گسترش معماری شایسته است طبقه‌بندی بناهای دوره اسلامی و کاربرد آنها را مشخص کنیم.

به طور کلی بناهای دوره اسلامی را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد:
الف) بناهای مذهبی. شامل مساجد، آرامگاهها، مدارس، حسینیه‌ها، تکایا و مصلی‌ها؛ ب) بناهای غیرمذهبی. شامل پلها، کاخها، کاروانسراها، حمامها، بازارها، قلعه‌ها و آب‌انبارها.
در دو گروه فوق از بناهای دوره اسلامی، مکانی برای عبادت، تجارت و سکونت وجود داشته است.

مساجد

مساجد مهمترین بناهای مذهبی هر شهر و روستا هستند که همواره نقش مهمی در زندگی مسلمانان داشته‌اند. اقامه نماز جمعه، مراسم مذهبی، ایراد خطبه‌ها و تدریس در مساجد انجام می‌گرفت؛ زیرا مسجد بهترین مکان برای ابلاغ فرامین حکومت به مردم بود.

کتیبه‌های باقیمانده بر دیوار بعضی از مساجد (مسجد جامع قزوین و مسجد جامع کاشان) حاوی وقف مکانهایی برای توسعه و تعمیرات مساجد از طرف واقف یا حکمران است (تصویر ۱-۱).

اغلب مساجد در مرکز شهرها، نزدیک بازارها و محدوده دارالحکومه ساخته می‌شدند و اگر شهری به بیش از یک مسجد نیاز داشت، مساجد دیگری از طرف حکومت یا افراد خیر احداث می‌شد. اهمیت مساجد در شهرها به حدی بود که اگر شهری مسجد جامع یا آدینه نداشت، اهمیت شهری هم نداشت. در صدر اسلام مساجد نقشه‌های ساده‌ای داشتند، ولی در طول زمان با طرحهای گوناگون و تزینات مختلف، نقشه‌ها پیچیده شدند.

۱. برای آشنایی بیشتر درباره نحوه شکل‌گیری مدارس و آرامگاهها مراجعه کنید به: کیانی، محمد یوسف؛ معماری ایران دوره اسلامی؛ جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۶.